

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TÜRK DİLLƏRİNİN SOMATİK FRAZEOLÖGİYASI

İxtisas: 5710.01 – Türk dilləri

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: **Nizami Rəhimxan oğlu Bağirov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Mehman Musa oğlu Musayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayil Babəş oğlu Kazımov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zabita Məhəmməd qızı Teymurlu

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ruslan Məmməd oğlu Abdullayev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi kəmbi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Zemfira Musa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi; Dünya dilləri içərisində tipoloji və genealoji cəhətdən bir-birinə həm uzaq,həm yaxın və ən yaxın səviyyədə qohum olan türk dillərinin təsviri-müqayisəli metodla öyrənilməsi indiyə qədər ümumi türkologiyanın başlıca vəzifələrindən biri olmuşdur. Türkoloji dilçilikdə isə türk dillərinin müxtəlif dil səviyyələri təsviri və müqayisəli-tarixi metodlarla hərtərəfli öyrənilsə də, frazeoloji vahidlərin və somatik frazeologiyanın tədqiqi haqqında bunu söyləmək mümkün deyildir. Buna görə də ümumtürk frazeologiyasının əsas linqvistik prinsipləri və frazeologizmlərin digər həmhüdəd dil vahidləri ilə sərhədləri türkoloji dilçilikdə hələlik dəqiq bir şəkildə göstərilməmişdir.Türk dillərinin somatik frazeologiyası müqayisəli şəkildə araşdırılmamış,müxtəlif illərdə frazeologiyaya aid aparılmış tədqiqatlarda bu problem öz əksini tapmamışdır. Türkoloji dilçilikdə türk dillərinin frazeologiyasının – somatik frazeologiyasının semantik-frazeoloji qruplara bölünməsihərtərəfli səviyyədə aparılmamış,bu dillərin müqayisəli – izahlı frazeoloji lüğətləri hazırlanmamışdır. Təqdim edilən dissertasiyada türk dillərində frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi tarixi, inkişaf prosesi,iyirmidən artıq türk dilinin somatik leksik vahidlərinin köməyi iləformalaşan somatik frazeologizmlər araşdırılmış, frazeologiyada hökm sürən bəzi nəzəri problemlərin tədqiqi dissertasiya işində öz əksini tapmışdır.

Bununla bərabər, mövzunun aktuallığını göstərən digər səbəblərdən biri də türkoloji dilçilikdə söz tipli frazeoloji vahidlərin diqqətdən kənar qalması, bir sıra hallarda isə söz tipli frazeoloji vahidlərin heç tədqiq edilməməsidir. Dissertasiyada söz tipli frazeoloji vahidlərə dair müəyyən nəzəri fikirlər irəli sürülmüş və onların struktur-semantik növləri müəyyənləşdirilmişdir.

Türk dillərinin somatik frazeologiyası türk dillərinin öz aralarında deyil, müxtəlif sistemli dillərlə (rus, alman,ingilis və s.) müqayisəli şəkildə O.Nazarov, O.S.Abdikaimova, M.X.Abilqaliyeva , A.O. Karmışkov, İ.İ.İbrahimova, Ə. Hacıyeva , M.İ. Müqidova və s. tərəfindən öyrənilmişdir. Son illərdə N.Yakimova çuvaş dilinin

somatik frazeologiyasını tatar, başqırd və türk dili ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti; Dissertasiyanın predmeti türk dilləri, obyektı isə sözügedən dillərin somatik leksikası vasitəsi ilə müəyyənləşən somatik frazeologiyasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri; Dissertasiya işində məqsəd dilçilikdə frazeologiyanın nəzəri problemlərini araşdırmaq, somatik frazeoloji vahidlərin leksik-semantik strukturunu, somatik leksikanın frazeologizm yaratma intensivliyini və türk dillərinin materialları əsasında somatik frazeoloji vahidlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün aşağıda göstərilən vəzifələrin sözügedən dillərdə yerinə yetirilməsi qaçılmazdır:

– Dil-nitq sistemində somatik frazeoloji vahidlərin yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək;

–Somatik frazeologizmlərin semantik-frazeoloji əhatə dairəsini göstərmək;

– Frazeoloji sistemdə reduplikasiyon və performativ somatik frazeologizmləri müəyyən etmək;

–Say komponentli somatik frazeoloji vahidlərin işlənilmə intensivliyini müəyyənləşdirmək;

–Ümumtürk dilinin lüğət tərkibində somatik leksemlərin somatik frazeoloji vahidlərin yaranmasındakı intensivliyini müəyyən etmək.

Tədqiqatınmetodları; Dissertasiyada, əsasən, təsviri, müqayisəli - tarixi və leksik-statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Bildiyimiz kimi, müasir türk dilli xalqlar indi də müxtəlif əlifbalardan (latın, kiril, ərəb) istifadə edirlər. Bu isə dissertasiyada nümunələrin verilməsində müəyyən çətinliklər yaradırdı. Həmin çətinliyi aradan qaldırmaq üçün digər türk dillərinin əlifbalarını bəlli bir ölçüdə müasir Azərbaycan dilinin əlifbasına uyğunlaşdırdıq. Məsələn, özbək dilində ç və ş səsini bildirmək üçün “ch – soch- soç, sh- bosh- boş” hərf birləşmələrindən istifadə edilir. Biz bunları müasir Azərbaycan əlifbası ilə verdik. Bir sıra türk dillərində “ sağır nun” səsindən istifadə olunduğu bilinməkdədir. Bu səsi bildirmək üçün “nq”

birləşməsinə vermişik. Məsələn, manlay- manqlay. Türk dillərinin bəzilərində rus dili üçün xarakterik olan “я,ё, ъ, ю,э” qrafik işarələrindən istifadə edilir. Məsələn, Эрин, эл, жюрек, кьол, кьулакь, аяк, кьаш, ягырын və s. Bunları da Azərbaycan əlifbasının müvafiq qrafik işarələri ilə verdik. Məsələn, kol, kaş, erin, el, yaqırın, jürek və s.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar;

1. Atalar sözü və məsəllər türk dilli frazeologiyanın tədqiq obyektidir.

2. Qanadlı sözlər və tərkibi terminlər frazeologiyaya aid deyildir.

3. Türk dillərində söz tipli frazeoloji vahidlər mövcuddur.

4. Türk dillərində şərti də olsa, frazeologizm yaratma intensivliyinə görə somatik leksik vahidlər aktiv və passiv qruplara bölünür.

5. Bir sıra türk dillərində bəzi somatik leksik vahidlər frazeologizm yaratmada iştirak etmir.

6. Somatik frazeoloji vahidlər türk dillərinin frazeoloji bazasının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir.

7. Türk dillərində somatik frazeoloji vahidlər ismi (substantiv) və feili (predikativ) olmaqla iki qrupa bölünür.

8. Türk dillərində paralellik təşkil etməyən somatik frazeoloji vahidlər daha çoxdur.

9. Türk dillərində sakral məzmunlu saylar vasitəsilə yaranan somatik frazeoloji vahidlər digər nitq hissələri ilə nisbətdə üstünlük təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi; Dissertasiyada türkoloji dilçilikdə ilk dəfə olaraq iyirmidən artıq türk dilinin somatik leksikası və frazeologiyası leksik-semantik cəhətdən müqayisəli şəkildə tədqiq edilir, onların fərqli və oxşar cəhətləri üzə çıxarılır. Frazeologizmlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə, eyni zamanda reduplikasyon, performativ somatik frazeoloji vahidlərə dair aparılan düzənləmələr, söz (reduktiv, elleptik, kompressiv) və sabit söz birləşməsi formasında olan (kristal,xarici “təyinli”, daxili “təyinli”) frazeoloji vahidlərin struktur- semantik növlərinin

müəyyənləşdirilməsi dissertasiya işində gerçəkləşdirilən elmi yeniliklərdəndir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın əsas mənbələri ikidilli, üçdilli, izahlı və frazeoloji lüğətlər, eyni zamanda tədqiq olunan dillərdəki bədii ədəbiyyatdan verilən materiallarıdır. Elmi-nəzəri mənbələr isə rus və türk dillərinin frazeologiyasına aid yazılmış elmi-nəzəri tədqiqat əsərlərdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti; Türk dillərinin frazeologiyasına dair dissertasiya işində verilmiş materiallardan və tədqiqatın nəticələrindən ikidilli tərcümə, birdilli və çoxdilli izahlı, eyni zamanda özəl somatik frazeoloji lüğətlərin tərtib olunmasında istifadə oluna bilər. Sözügedən materiallar və nəticələr somatik leksika və frazeologiyanın orta və ali məktəblərdəki tədrisində isə elmi-praktik bir vəsait olaraq müəyyən əhəmiyyət kəsb edər.

Dissertasiyanın aprobeiasyası; Dissertasiyanın tezis 3 beynəlxalq, 1 respublika konfransında məruzə edilmişdir. Dissertasiya işi ilə bağlı 8 elmi məqalə nəşr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı; Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi; Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 4 səhifə, birinci fəsil 38 səhifə, ikinci fəsil 57 səhifə, üçüncü fəsil 36 səhifə, nəticə 2 səhifə , ədəbiyyat siyahısı 17 səhifə, qısaltmalar 1 səhifə təşkil edir. Ümumilikdə dissertasiya 155 səhifə, 245206 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiasyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin

ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın I fəslı *“Dilçilikdə frazeologiyanın tədqiqi”* adlanır. Üç yarım fəsildən və üç yarım başlıqdan ibarət olan bu fəsildə ənənəvi frazeologiyada dilin frazeoloji sisteminə aid yazılmış tədqiqat əsərləri araşdırmaya cəlb edilmiş, frazeologiyanın qarşısında duran problemlərə, frazeoloji vahidlərin müxtəlif terminlərlə adlandırılması, dildəki mövqeyi kimi məsələlərə yanaşma üsulları müəyyən edilmiş, problemin həll edilməsinə aid tədqiqat işlərinə münasibət bildirilmişdir.

Hər bir xalq və ya milli birlik özünəməxsus spesifik frazeoloji vahidlər fonduna malikdir. Bu frazeoloji fond həmin xalqın milli düşüncə tərzini, yaşam xüsusiyyətlərinin müəyyən cəhətlərini, tarixin süzgəcindən süzülüb keçən adət və ənənəsinin, mərasimlərinin bəzi izlərini, ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərini, dünya baxışlarını, davranış qaydalarını özündə əks etdirdiyi üçün doğma səslənir. Frazeoloji vahidlər dilə və ürəyə yatımlı olur, efonik, efüizm xüsusiyyətlərinə malik olur, digər dillərə demək olar ki, tərcümə edilmir. Bir sözlə, frazeoloji vahidlər hər bir xalqın milli-mədəni düşüncə tərzinin təzahür və ifadə formasıdır.

Bir sıra tədqiqatçılar dildə frazeoloji vahidlərin yaranmasını prototip situasiya ilə əlaqələndirirlər. *Yəni, hər bir frazeologizmin həqiqi mənasına uyğun bir prototip situasiya meydana çıxır. Sonradan bu situasiya bir məzmununda möhkəmlənir və həmin məzmun daha sonra məcazlaşaraq frazeoloji vahidin obrazında formalaşır*¹.

¹Шевченко, Н.М. Семантика фразеологизма // Н.М.Шевченко. Семантика фразеологизма. Фразеологический словарь русского языка. –Бишкек: КРСУ, –2007, – с.30-31).

Türk dillərində mövcud olan frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti prototip situasiya ilə bağlı meydana gəlmişdir. Lakin bu dillərdə işlənən frazeoloji vahidlərin hamısının hansı prototip situasiyalar zamanı yarandığını, bu frazeoloji vahidlərin arxasında hansı real həyat hadisələrinin dayandığını izah etmək mümkün deyildir. Məsələn, *başə düşmək, gözdən düşmək, gözə gəlmək, dildən salmaq, ürəyi yanmaq, dildən düşmək* və s. Amma türk dillərində elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, bu frazeoloji vahidlərin hansı prototip situasiyada əmələ gəldiyini qismən də olsa izah etmək mümkündür. *Müasir türk dillərində işlənən başına kül ələmək, başına kül tökmək, başına kül qoymaq, dağ basmaq, bel bağlamaq* (az.), *bel bağlamak* (tr.), *bəl bağlimak* (uyğ.), *bil bağlamak* (trk.), *bel bağlamoq* (öz.), *bel bayloo* (qır.) və s. bu kimi frazeoloji vahidlər müəyyən rituallarla, dini – mistik ayinlərlə, mərasimlə bağlı meydana gəlmişdir.

Frazeologizm anlayışı müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür başə düşülür və bir-birindən fərqli surətdə izah edilir.

V.Dalın fikrincə, *fraza-nitq ifadəsi, xüsusi ifadə, danışıq. Frazeologiya isə dilin xüsusi nitq (danışıq) ifadələri və onlar haqqında elm sahəsidir*². M.İ Mixelsona görə, *frazeologiya nitqi öyrənən elm və ya elm sahəsidir*.³ Ş.Balli göstərir ki, dildə bir-birindən mütləq surətdə fərqlənən iki tip söz birləşməsi mövcuddur: Ş.Ballinin *terminologiyasına görə birinci tip birləşmələr sərbəst söz birləşmələri, ikinci tip birləşmələr frazeoloji birləşmələrdir*⁴. A. Qurbanov *dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrini, bölünməz ifadə və ibarələrin cəmini frazeologiya hesab edir*⁵. H. Bayramov frazeoloji vahidlərə belə bir tərif verir: “... *komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, dildə hazır şəkildə mövcud olan qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilan*

²Дал, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка./ В.И.Даль.–М.: –1982, –с. 538.

³Михельсон, М.И. Русская мысль и речь. Опыт русской фразеологии. / М.И.Михельсон. СПб, –1903-1904, –с. 4-6.

⁴Балли, Ш. Французская стилистика. / Ш.Балли. –М.: –1961, –с.89, 97

⁵Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası./ A.Qurbanov. –Bakı: APİ nəşriyyatı, –1963, –s. 7

*konstruksiyalara frazeoloji vahid deyilir*⁶. S.Cəfərovun fikrincə, *həqiqi mənalı sözlərə ekvivalent olan məcazi mənalı sabit söz birləşmələri idiom adlanır*⁷.

Bizim fikrimizcə, frazeoloji vahidlərin leksik komponentləri frazeologizm yaratma prosesində ilkin-nominativ mənalarından uzaqlaşaraq semantik cəhətdən boşalmaya məruz qalır və frazeoloji vahidlərin tərkibində nominativ mənalarından asılı olmayan yeni obrazlı məna kəsb edir. Yəni, frazeoloji vahidin leksik komponentləri fərqli, xüsusi məcazi məna kəsb edən sözlər kimi çıxış edir və həm struktur, həm də məzmunca bir tam əmələ gətirir.

Dissertasiyanın birinci yarımfəslisi “*Ümumu – nəzəri dilçilikdə frazeologiya*” adlanır.

Dildə mövcud olan obrazlı ifadələr (frazeologizmlər) ta qədimdən daim dilçilərin maraq dairəsində olmuşdur. Amma uzun müddət frazeologizmlər leksikoqrafların diqqətini cəlb etmiş, tədqiqatçılar, xüsusən də, Rusiya və Avropa tədqiqatçıları bu çox maraqlı dil hadisəsinin nəzəri cəhətinə baş vurmada, yalnız frazeoloji lüğətlərin tərtibi ilə məşğul olmuşlar.

V. V. Vinqradov XX əsrin 40 – cı illərində Ş. Ballinin nəzəri konsepsiyasını əsas götürərək rus dilinin frazeoloji materialları əsasında frazeoloji vahidləri semantik cəhətdən üç qrupa bölmüşdür: “*frazeoloji qovuşma*”, “*frazeoloji uyuşma*”, “*frazeoloji birləşmə*”⁸. V.V.Vinqradovun konsepsiyası həm sovet dilçiliyində, həm də xarici dilçilikdə frazeologiyanın dilçilik elminin bir sahəsi kimi inkişafında mühüm rola malik olmuşdur. Bu təsnifat türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqatçılarının böyük əksəriyyəti tərəfindən ya olduğu kimi qəbul edilmiş, ya da cüzi dəyişikliklə (frazeoloji ifadə, frazeoloji kəlam) türk dillərinin frazeoloji xəritəsinə tətbiq edilmişdir.

⁶Bayramov, H. A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. / H.A.Bayramov.–Bakı: – 1978, –s.27

⁷Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika)/ S.Cəfərov. –Bakı: – 1970, – s.96

⁸Виноградов, В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины.//В.В. Виноградов.- Изб., труды., Лексикология лексикография, – Москва: –1977, –с. 118-161

Frazeologiyanın nəzəri cəhətdən tədqiqata cəlb edilməsi Ş. Ballinin, V.V.Vinoqradovun adı ilə bağlı olsa da, onun elmi-nəzəri parametrlərinin öyrənilməsinin, frazeoloji vahidlərin toplanmasının, təsnifatının ilk cümlələrini F.İ. Buslayevin əsərində, V.İ.Dalın və M.İ.Mixelsonun lüğətlərində müşahidə edirik.

Dissertasiyanın ikinci yarımfəslisi **“Türkoloji dilçilikdə frazeologiya”** adlanır. Türkoloji dilçilikdə frazeologiyanın tədqiq tarixi XX əsrin 30-40 cı illərinə təsadüf edir.

Türk dillərində frazeologiya müxtəlif terminlərlə - *deyim* (tr.), *durnuklu söz düzümləri* (trk.), *bölünmez laf birləşməsi* (qaq.), *ibora-frazeoloqik birlik* (öz.), *idiom-turqaliq söz ibarisi* (uyğ.), *obrazlı tağbir* (tat.), *frazeologiya söz tağımu-birikgen söz tağımu* (qum.), *söz birikpeler* (noq.), *turaktı söz-beyneli söz tirkəsi-ayşıktı söz oramı* (qaz), *körköm söylöm – fraza – idiyom* (qır.), *buzulbas söskolbu* (alt.), *mirgen çooş* (xak) və s. ifadə olunur.

Türkoloji dilçilikdə frazeologiya sahəsində mübahisə doğuran məsələlərdən biri də frazeoloji vahidlərin müxtəlif terminlərlə ifadəsidir. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidləri ifadə etmək üçün *“qovuşma idiomlar, birləşmə idiomlar, uyuşma idiomlar”*, *“frazeoloji birikmələr, frazeoloji bitişmələr, frazeoloji birləşmələr”*, *“frazeoloji uyuşmalar, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji ifadələr”* qazax dilçiliyində *“frazeolojiyalıq tizbektər, frazeolojiyalıq tirkestər, frazeolojiyalıq tüydekter (tutastıktar), frazeolojiyalıq yediniçalar”*, qaraçay-balkar dilində *“faza tutuşla, fraza birlikle, fraza jalqanula, fraza aytiluula”*, qaraqalpaq dilində *“frazeolojiyalıq ötlesiyler, frazeolojiyalıq birlikler, frazeolojiyalıq dizbektər, frazeolojiyalıq sözlər”*, türkmən dilində *“frazeoloqik birləşmə, frazeoloqik anqlatma, frazeoloqik birikmə”*, özbək dilində *“frazeoloqik birikmə, frazeoloqik ibora, frazeoloqik tarkib”* və s. terminlərdən istifadə edilir. Q. X. Axunziyanov *“frazeologiya”* terminini uğursuz hesab edərək onu *“idiomatika”* və ya *“idiomologiya”* termini ilə əvəz etməyi məsləhət görür⁹.

⁹Ахунзянов, Г.Х. Идиомы (исследование на материале татарского языка): / Г.Х.Ахунзянов. АКД., –Казань: – 1974, –с. 11

Birinci fəslin üçüncü yarımfəsli “*Frazeoloji vahidlərin sərhədləri*” adlanır.

Həm ümumi-nəzəri, həm də türkoloji dilçilikdə problem yaradan ən mübahsəli məsələlərdən biri də frazeoloji vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi problemidir. Dilçi frazeoloqların fikrincə bu problemlə bağlı tədqiqatçıların yekdil fikri yoxdur. Bir sıra tədqiqatçılar frazeoloji vahidlərin sərhədlərini istədikləri qədər genişləndirir, bir qisim tədqiqatçılar frazeologiyanın sərhədlərini məhdud çərçivədə götürürlər, yəni frazeoloji vahidləri “*idiomatik ifadələrin çərçivəsi daxilində*”¹⁰ nəzərdən keçirirlər. Frazeologiyanın tədqiqat obyektinə məşğul olan müəllifləri təxminən üç qrupa bölmək olar: 1) istənilən dildə hazır şəkildə mövcud olan sabit söz birləşmələrinin bütün növlərini frazeologiyaya daxil edənlər; 2) dildə mövcud olan sabit söz birləşmələrinin müəyyən qismini, yəni leksik vahidlərə ekvivalent olan sabit söz birləşmələrini frazeologiyaya daxil edənlər; 3) atalar sözləri və məsəlləri qismən frazeologiyaya daxil edənlər. Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektinə bu cür yanaşmanın birincisi “geniş”, ikincisi “dar” mənada frazeologiya adlanır.

Ümumi-nəzəri dilçilikdə bir sıra tədqiqatçılar frazeologiyayı geniş, digər qrup tədqiqatçılar isə dar mənada qəbul edir.

M. Tağıyevin fikrincə, *frazeologiyada yalnız dil strukturuna aid sabit söz birləşmələri tədqiq olunmalıdır*¹¹.

Ümumi-nəzəri dilçilikdə olduğu kimi, türkoloji dilçilikdə də frazeologiyanın obyektini dilçi frazeoloqlar tərəfindən müxtəlif cür başa düşülür və qəbul edilir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti frazeologiyayı geniş, bəziləri isə dar mənada qəbul edir.

Türkoloji dilçilikdə atalar sözlərini frazeologiyanın tədqiqat obyektini hesab edənlərlə bərabər, bu fikrin əksinə çıxanlar da mövcuddur. Başqırd dilçisi Z. Q. Uraksin qeyd edir ki, *atalar sözü hansısa bir məntiqə söykənir, frazeoloji vahidlər hansısa bir anlayışı ifadə edir. Dialoqlarda atalar sözü sərbəst çıxış edir, kommunikativ*

¹⁰Ураксин, З.Г. Русско-башкирский фразеологический словарь./ З.Г.Ураксин. – М.: – 1989, –с. 5

¹¹Тагиев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. / М.Т.Тагиев. – Баку, –1966, –с. 5-6

*xarakter daşıyır və nitqə köməkçi feil olan “deyir” feilinin müxtəlif formalarında daxil olur*¹².

Fikrimizcə, atalar sözlərini frazeologiyaya aid etmək olmaz. Baxmayaraq ki, onlar dildə hazır şəkildə mövcud olma, bir dildən digər dilə sözbəsöz tərcümə oluna bilməmə və s. xüsusiyyətlərə malikdir. Atalar sözləri nitq prosesində yürüdülmən fikrin tərkib hissəsi kimi çıxış etmir, leksik vahidin və ya cümlənin ekvivalenti kimi işlənmir, dilin leksik və lüğət fonduna daxil deyildir. Atalar sözləri nitq prosesinə kənardan, haradasa sitat kimi “necə deyərlər, atalar demişkən, filankəs demişkən, türkün sözü” və s. bu tipli yardımçı sözlərin, ifadələrin köməyi ilə daxil olur, intertekst (mətn içində mətn) səciyyəsi daşıyır, müstəqil mənaya malik olur və bəzi hallarda izahat tələb edir. Atalar sözləri situasiyadan, şəraitdən asılı olaraq ünsiyyət prosesində istifadə edilir.

Üçüncü yarımfəslin birinci yarımbaşlığı **“Frazeoloji vahidlər və tərkibi terminlər”** adlanır. Həm ümumi - nəzəri dilçilikdə, həm də türkoloji dilçilikdə tərkibi terminlərin dilin frazeoloji sisteminə daxil olub – olmaması bir problem olaraq qalmaqdadır. Tərkibi terminlər dedikdə, cüttərkibli (iki və ya üç sözlü. Azərbaycan dilçiliyində termin söz birləşmələri) terminlər başa düşülür.

Azərbaycan dilçiliyində Ə. Orucov frazeologiya anlayışını geniş qəbul edərək *“qırmızı guşə, uşaq bağçası, ağıl dişi, dəyişən cərəyan, adi kəsr”* və s. bu kimi tərkibi terminləri frazeologiyaya aid edir¹³. H. Bayramov elmin müxtəlif sahələrinə aid olan *“mütləq sıfır, çar arağı, fəlsəfə daşı, tərs armud, siçan dişi”* kimi tərkibi terminləri frazeologiyaya daxil edir¹⁴.

Z. Uraksinin fikrincə, *frazeoloji vahidlər və tərkibi terminlər bir sıra əlamətlərinə görə (törəmlik, leksik-grammatik mənada bütövlük və s.) oxşar olsalar da bir-birindən fərqlənirlər*¹⁵. Fikrimizcə, tərkibi terminlər və frazeoloji vahidlər dil sisteminə

¹²Ураксин, З.Г. Фразеология башкирского языка. / З.Г.Ураксин. –М.:Наука, –1975, – с.19-20

¹³Оруджев,А.А. Теоретическое обоснование к «Толковому словарю Азербайджанского языка»./ Автореф. док. филолог.наук./ – Баку, 1962, –с. 25

¹⁴Бағрамов, Н.А. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. / Н.А.Бағрамов.–Баки: Maarif, –1978, s.52

¹⁵Ураксин, З.Г. Фразеология башкирского языка. / З.Г.Ураксин.–М.:Наука, –1975, –с.9

müxtəlif mövqələrə malikdirlər. Bu müxtəliflik onların təbiətindəki fərqlilikdən və onların özəl məzmunundan irəli gəlir.

Üçüncü yarımfəslin ikinci yarımbaşlığı **“Qanadlı sözlər və frazeoloji vahidlər”** adlanır. Dilçilikdə qanadlı sözlərin frazeoloji vahidlər olaraq öyrənilməsində bir-birini inkar edən fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçıların bəziləri qanadlı sözlərin müəyyən qismini frazeologiyaya adi edir. İ. Şmeleva görə, qanadlı sözlər frazeoloji vahidə xas əlamətləri özündə ehtiva edirsə və frazeoloji vahid kimi şifahi və yazılı olaraq geniş yayılıbsa, onları frazeologiyaya aid etmək olar. Məsələn, *Herkules dirəkləri*, *Attika duzu*¹⁶ və s. Q. Mahmudova *“adəmdən qalma”*¹⁷, Ə. Orucov *“Amerika kəşf etməki”*¹⁸, M. Mirzəliyeva *Ezop güzgüsü*” və s. bu kimi qanadlı sözləri frazeoloji vahidlər kimi qəbul edir¹⁹.

Fikrimizcə, *Axilles dabanı*, *Sizif əməyi*, *Domokl qılıncı* və s. bu tipli qanadlı sözlər dildə dəbdəbəlik, təmtəraqlıq yaratsa da, onları frazeologiyaya aid etmək olmaz. Çünki bu tipli ifadələrin birincisi, müəllifi, mənbəyi məlumdur. İkincisi, müqayisə məzmununa malikdir. Üçüncüsü, qanadlı sözlər dilin lüğət və leksik fonduna daxil deyildir və nitqə kənardan, situasiyadan asılı olaraq daxil olurlar. Dördüncüsü, qanadlı sözlər ünsiyyət prosesi zamanı şərh, izahat tələb edir.

Üçüncü yarımfəslin üçüncü yarımbaşlığı **“Türk dillərində frazeoloji vahidlərin quruluşu”** adlanır. Dilin frazeoloji sistemi tədqiqat obyektinə çevrildiyi vaxtdan etibarən frazeoloji vahidlərin quruluşu haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülməkdədir. Tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı frazeoloji vahidlərin, əsasən, sabit söz birləşməsi, qismən də cümlə tipində olduğu fikrini irəli sürür. Türkoloji dilçilikdə cümlə tipli frazeoloji vahidlər müxtəlif terminlərlə göstərilir. Qazax dilçisi S.Kenesbayev cümlə

¹⁶Шмелева, И.Н. Фразеологизация крылатых слов // Проблемы фразеологии (исследования и материалы), –Л.: Наука, –1964, –с.184-185.

¹⁷Mahmudova, Q. Türk dillərinin frazeologiyası. II c. / Q.Mahmudova.–Bakı: Nurlan, –2009, – s.108

¹⁸Orucov, Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. / Ə.Ə.Orucov.–Bakı: Elm, –1976, – s. 53-58

¹⁹Mirzəliyeva, M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c. / M.Mirzəliyeva.–Bakı: Nurlan, –2009, –s. 91

konstruksiyalı frazeoloji vahidləri “predikativ xarakterli frazeoloji vahidər” kimi qeyd edir²⁰. Azərbaycan dilçiliyində S. Murtuzayev bu tipli frazeoloji vahidləri “frazeoloji cümlələr²¹, Ə.Dəmirçizadə “idiomatik cümlələr”²² adlandırır.

Bir sıra tədqiqatçılar dildə söz tipli frazeoloji vahidlərin varlığı fikrini irəli sürürlər. Türkoloji dilçilikdə belə bir fikir ilk dəfə S. Kenesbayev və Ö.Aksoy tərəfindən irəli sürülmüşdür. S. Kenesbayev idiomatik ifadələrin bölgüsünü verərək qeyd edir ki, idiomlar bir komponentli də ola bilər *tistenu, suğanak, alastau*²³. Ş.Şomaksudova və S.Dolimova özbək dilinə aid qanadlı sözlər məcmuəsində “*zigarsuz*”, “*tullak*”²⁴ kimi leksik vahidləri bir sözdən ibarət frazeoloji vahid kimi qəbul edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində bir sözdən ibarət frazeoloji vahidlərin varlığı ideyası H.Bayramov²⁵, Ə.Dəmirçizadə²⁶, M.Mirzəliyeva²⁷, Q.Mahmudova²⁸ və başqaları tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Ə.Dəmirçizadə söz tipli frazeoloji vahidlərin tərkibinə *tülkü (hiyləgərlik), dayı (arxa, kömək), eşşək (qanacaqsız), dəm (bir az kefli)* kimi leksik vahidləri daxil etmişdir.

Dildə söz tipli frazeoloji vahidlərin varlığını qəbul edənlərlə bərabər, J.Quzeyev, Q.Kazımov kimi tədqiqatçılar bu fikrin əleyhinə çıxırlar. J.Quzeyev qeyd edir ki, “*tək-tək sözlərin frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil edilməsi frazeologiya anlayışının*

²⁰Кенесбаев, И. Фразеологиялык сөздүк. / –Арыс, –Алматы, –2007, –s.116

²¹Murtuzayev, S. M.F. Axundov komediyalarının frazeologiyası. / S.Murtuzayev.–Bakı: Azərneşr, –1958, –s.108

²²Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı./Ə.Dəmirçizadə.–Bakı: Azərtədrisneşr, –1962, –s.172

²³Наурузбаева, С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре./ С.Т.Наурузбаев. – Ташкент: Фан, –1972, –с.14

²⁴Умаров, Э.А. Фразеологические словари тюркских языков. // Советская тюркология, –1970, №5, –с.122

²⁵Bayramov, H.A. M. Kaşğarinin “Divani-lügət -it türk“ əsərində frazeoloji mənalı sözlər // ADU-nun əsərləri. Dil ədəbiyyat seriyası., №5, –Bakı: –1966, –s.25

²⁶Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı./ Ə.Dəmirçizadə.–Bakı: Azərtədrisneşr, –1962, –s.172

²⁷Mirzəliyeva, M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c./ M.Mirzəliyeva. – Bakı: Nurlan, –2009, –s. 75

²⁸Mahmudova, Q. Türk dillərinin frazeologiyası.II c./ Q.Mahmudova. –Bakı: Nurlan, –2009, –s. 89

*mahiyyətində ziddir, çünki frazeoloji vahid ən azı iki komponentli olmalıdır*²⁹.

Azərbaycan dilində (o cümlədən digər türk dillərində, məsələn, başqırd dilində *ayaksız- kulsız (köməksiz), ayaklanıu (kiməsə qarşı qalxmaq), tatar dilində avızlanıu (adət etmək), avızlıklatıu (özünə tabe etmək)* və s. bir komponentli frazeoloji vahidlər kifayət qədərdir. Bir komponentli frazeoloji vahidlərin struktur-funksional cəhətdən müəyyən izahata ehtiyacı vardır. Dilimizdə mövcud olan bir komponentli frazeoloji vahidləri, əsasən, iki qrupa bölmək olar:

1) Etimon formasının (ilkin forma) bərpası mümkün olan frazeoloji vahidlər;

2) Etimon formasının bərpası mümkün olmayan frazeoloji vahidlər.

Birinci qrupa daxil olan frazeoloji vahidləri iki yarımqrupa ayırmaq olar:

a) Dayaq komponent (II tərəf) əsasında formalaşan və ilkin formasının bərpası mümkün olan frazeoloji vahidlər. Belə frazeologizm yaranarkən əsas tərəf (I tərəf) ixtisar edilir və dayaq komponent frazeoloji vahidin kəsb etdiyi ümumi mənanı daşıyır. Bu zaman məcazlaşma dayaq komponent əsasında baş verir. Azərbaycan dilində “*ələ salmaq*” frazeoloji vahidlərinin sinonimi kimi “*dolamaq, sarımaq*” formasında bir komponentli frazeoloji vahidlər çixiş edir.

b) Birinci qrupa daxil olan ikinci tip frazeoloji vahidlər əsas komponent (I tərəf) vasitəsilə formalaşır. Bu zaman dayaq komponent ixtisar edilir, əsas komponent şəkilçi morfemlərin köməyi ilə dayaq komponentlə birlikdə ifadə etdiyi mənanı bildirir. Azərbaycan dilində “*mübahisə etmək*” mənasında “*çənələşmək, çənələşmə*” tipli bir komponentli frazeoloji vahidləri işlənir.

İkinci qrupa daxil olan frazeoloji vahidlər leksik şəkilçilərin (-*lı,-lan,- ləş* və s.) köməyi ilə yaranır. Bu zaman frazeoloji vahidin strukturu məcazlaşma nəticəsində daralmaya, sıxılmaya məruz qalır. Məcazlaşmış sözdə frazeoloji məna sözün özü ilə bağlı olur.

²⁹Гузеев, Ж.М. Тюркская фразеология и ее лексикографическая разработка // Советская тюркология, –1984, №6, –с. 46

Frazeologizmləşmiş sözün ilkin mənası itir, yeni derivativ məcazi mənə yaranır. Azərbaycan dilində “*varlanmaq*” mənasında “*qullanmaq, tüklənmək*”, “*sıxışdırmaq*” mənasında “*burunlamaq*” və s. bir sözdən ibarət frazeoloji vahidləri işlənir. Beləliklə, Azərbaycan dilində, o cümlədən, digər türk dillərində frazeoloji vahidlərin quruluşca üç tipi vardır: söz, birləşmə, cümlə tipli frazeoloji vahidlər. Söz tipli frazeoloji vahidlər reduktiv, elliptik, kompressiv olmaqla üç yerə bölünür. Birləşmə tipli frazeoloji vahidlərə gəldikdə isə, onları üç qrupa bölmək olar: 1) tam daşlaşmış- kristal frazeologizmlər. Belə frazeologizmlər iki sözdən ibarət olur. Məsələn, qulaq asmaq, qulaq vermək, bel bağlamaq vəs. 2) xarici “təyinli” frazeoloji vahidlər- ürəyində qalmaq- istəyi (arzusu) ürəyində qalmaq və s. 3) daxili “təyinli” frazeoloji vahidlər- ağılnı cəm eləmək- ağılnı başına cəm eləmək və s.

Cümlə tipli frazeoloji vahidlərin türk dillərində müxtəlif tipləri (sadə, mürəkkəb) vardır.

Dissertasiyanın II fəslı “**Türk dillərində somatik leksik vahidlərin frazeologizm yaratma intensivliyi**” adlanır. Burada türk dillərində işlənən somatik leksik vahidlərin ayrıca götürülmüş hər hansı bir türk dilində nə qədər frazeoloji vahid yaratması araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Somatizmlər və ya somatik leksika bütün dünya dillərində, o cümlədən türk dillərində dilin mövcud lüğət fondunun universal leksik qatını təşkil edir. Somatik leksika türk dillərində sayılar və feillər kimi, demək olar ki, türk mənşəli leksik vahidlərdir. Somatik leksika (soma- yunan sözü olub, mənası “vücut, bədən” deməkdir) insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən lüğəvi vahidlərdir. Somatika termini biologiyada və tibbdə mənasına görə “insan vücudu ilə əlaqəli, cismanilik” kimi istifadə olunur və “ruhi” anlayışla ziddiyyət təşkil edir.

Tarixən türk dillərində işlənmiş somatik vahidlərin böyük əksəriyyəti bu gündə müasir türk dillərində işlənməkdədir (müxtəlif fonetik dəyişikliklər də daxil olmaqla). Az bir qismi bütün türk dillərində işlənməsə də, müəyyən türk dillərində işlənir. Məsələn, karak, erin/irin, bıkın və s. bu tipli sözlər. Tarixi araşdırmalar zamanı məlum olur ki, qədim dövrlərdə türk dillərində qeydə alınan somatik

leksemlərin böyük əksəriyyəti demək olar ki, arxaikləşməyə məruz qalmamış, tarixən türk dillərində daşdığı mənanı (törəmə mənaları ilə birlikdə) bu gün də qoruyub saxlamışdır. Məsələn, M.Kaşğarının “Divan”ında səksəndən artıq somatik leksik vahid işlənir. Bu somatik leksik vahidlərin az qismi (*ərnək/ərnəkək – barmaq, sulak – dalaq, tolarsuk – ayaq dabanı, sakak – çənə, bükün – kor bağırsağ* və s.) müasir Azərbaycan dili üçün işlək olmasa da, digər türk dilləri üçün işləkdir. Ə.Hacıyeva haqlı olaraq qeyd edir ki, “*dildə tam köhnəlmiş, yaddan çıxmış somatik ifadələr-somasemiya yoxdur.*”³⁰

Müasir türk dillərinin lüğət tərkibində yüzdən artıq insanın bədən üzvlərinin adını bildirən somatik vahid vardır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən somatik leksikadan bəhs edən akademik A.Axundov qeyd edir ki, “kəskin linqvistik sədlərlə seçilən bu sözlər üç qrup təşkil edir: 1) etimologiyası aydın olmayan əski türk sözləri; 2) leksik və morfoloji mənaları aydın olan düzəltmə sözləri; 3) fars, ərəb rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmalar”³¹. Müəllifin bu bölgüsünə bir sıra türk dillərində işlənən monqol mənşəli (*çıray, şıray, tanqday, manqday* və s.) somatik leksik vahidləri əlavə etməklə bütün türk dillərinə aid etmək olar.

Türk dillərində yüzdən artıq somatik leksik vahid müşahidə edilir və bu somatizmlərin somatik frazeologizm yaratma intensivliyi müxtəlifdir. Belə ki, somatik leksik vahidlərin bəziləri frazeologizm yaratmada fəal, bəziləri passiv iştirak edir, müəyyən qismi frazeologizm yaratmada iştirak etmir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq tədqiqatçılar somatik leksikanı “nüvə (əsas) və köməkçi – periferik” olaraq iki əsas qrupda birləşdirmişlər: a) frazeologizm yaratmada yüksək fəallığa malik somatik leksika; b) frazeologizm yaratmada passiv iştirak edən somatik leksika. Fəal frazeologizm yaratma qabiliyyəti olan somatizmlərə *baş, ürək, göz, əl, ayaq* və s., periferik assosiasiyalar əsasında frazeologizm yaradanlara isə: *yan,*

³⁰Hacıyeva, Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. / Ə.H.Hacıyeva. –Bakı: Nurlan, – 2004, –s.7

³¹Axundov, A.A. Azərbaycan dilində insan bədən üzvləri adlarının fonetik ümumiləşdirilməsi və qrammatik təsviri təcrübəsi. I c., // Dil və ədəbiyyat. –Bakı: –2002, – s.288

tər, boyun, ənsə, damar, qaş, sümük və s. aiddir³². Türk dillərində işlənən somatik leksikanın bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: somatik frazeologizmlərin yaranmasında aktiv iştirak edən somatizmlər; somatik frazeologizmlərin yaranmasında orta səviyyədə iştirak edən somatizmlər; somatik frazeologizmlərin yaranmasında aşağı tezliyə malik somatizmlər: somatik frazeologizm yaratmayan somatizmlər;

Bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Çünki türk dillərində elə somatizmlər mövcuddur ki, onlar bir türk dilində frazeologizm yaratmada iştirak etmədiyi halda, digər türk dillərində frazeologizmləşmə prosesində özünü göstərir.

İkinci fəslin birinci yarım fəslə **“Aktiv somatik leksik vahidlər”** adlanır.

Türk dillərində somatik leksikanın heç də hamısı somatik frazeoloji vahidlərin yaranmasında eyni dərəcədə iştirak etmir. Yəni bu somatik leksikanın somatik frazeoloji vahid yaratma əmsalı, intensivliyi müxtəlifdir. İnsanın bədən üzvlərinin funksiyasından və həyatı əhəmiyyətindən asılı olaraq, bu leksik vahidlər müxtəlif sayda və müxtəlif tematikada somatik frazeologizmlər yaradırlar. Eston dilçisi F.Vakk qeyd edir ki, “əksər hallarda somatik frazeologizmlərin tərkibində bədənin o hissələrindən tez-tez istifadə edilir ki, o üzvlərin funksiyası və əhəmiyyəti göz qabağındadır. Məsələn: *gözlər, ağız, əllər, ayaqlar* və s”.³³

Bir sıra tədqiqatçılar göstərir ki, daha geniş yayılmış qruplar o qruplara deyilir ki, onun tərkibində əsas komponent kimi çoxmənalı somatizmlər iştirak etsin. Bəzi hallarda somatik leksikanın çoxmənalılığı onun frazeologizm yaratma fəallığının əsas göstəricisi kimi çıxış edə bilmişdir. Azərbaycan dilində işlənən somatik leksikanın əlli ikisi çox mənalıdır və bu somatik leksikanın hamısının frazeologizm yaratma intensivliyi eyni deyildir.

Fikrimizcə, frazeoloji vahidlərin tərkibində bu və ya digər somatik leksikanın fəal olmasının əsas səbəbi insan bədəninin bu və

³² Жукова, Н.С. К вопросу о номинации некоторых частей тела в селькупском языке // Языки и топонимия. – Томск: –1976. –с. 67

³³ Ваак, Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка // Вопросы фразеологии: составление фразеологических словарей. – Баку: Изд. АНАз., –1968, с.152-155.

ya digər hissəsinin onun həyatı üçün nə dərəcədə əhəmiyyətə malik olmasından, psixoloji və fiziki durumunu, ruhi vəziyyətini necə əks etdirməsindən asılıdır. Somatik frazeoloji vahidlərin yaranmasında aktiv iştirak edən somatik leksik vahidlər bunlardır: ağız, ayaq, bağır, baş,dil, diş, əl, göz, qol, qulaq, ürək və s.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə **“Passiv somatik leksik vahidlər”** adlanır.

Türk dillərinin passiv somatik leksikası somatik frazeologizmlərin yaranmasında ya qismən iştirak edən, ya da heç etməyən bədən üzvləri adlarından təşkil olunur. Bu da şərti xarakter daşıyır. Azərbaycan türkcəsində ovuc somatizmi bir neçə frazeoloji vahidin yaranmasında iştirak etdiyi halda, qazax dilində bu somatizm (*alakan*) xeyli sayda frazeoloji vahid yaradır. Azərbaycan dilində böyrək somatizmi frazeoloji vahid yaratmır, bir sıra türk dillərində isə bu somatizm bir neçə frazeoloji vahidin yaranmasında iştirak edir. Qırğız dilində *çıkanak* (*dirsək*) somatizmləri frazeologizm yaratmada iştirak etmədiyi halda, bir sıra türk dillərində bir neçə frazeoloji vahid yaradır. Məsələn, *dirsek çürütmek* (tr.), *dirsək göstərmək* (az.). Somatik frazeoloji vahidlərin yaranmasında passiv iştirak edən somatik leksik vahidlər bunlardır: alın, bağırsağ, baldır, barmaq, bel, beyin, bığ, bilək, boğaz, boyun, böyrək, bud, burun, dodaq, dirsək, diz, çənə, çiyin, dalaq, damaq, daban və s.

Dissertasiyanın III fəslə **“Türk dillərində somatik frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri”** adlanır. Üç yarım fəsilədən ibarət olan bu fəsilə ismi (substantiv), fəli (predikativ), reduplikasiyon və performativ, say komponentli somatik frazeologizmlər, ortağ somatik frazeoloji vahidlər tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Üçüncü fəslin birinci yarım fəslə **“Türk dillərində reduplikasiyon və performativ somatik frazeologizmlər”** adlanır. Türk dillərində işlənən somatik frazeoloji vahidlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də həmin dillərdə özünü göstərən “reduplikasiya” hadisəsidir. Reduplikasiya qoşalaşma və ya təkrar deməkdir. Türk dillərinin frazeoloji materiallarını tədqiq edərkən bu tipli somatik frazeologizmlərə tez-tez rast gəlirik. Lakin bütün somatik leksik vahidlər reduplikasiyon somatik frazeologizmlərin

yanarında yaxından iştirak etmir. Türk dillərinin frazeoloji sistemi üçün xarakterik olan bu keyfiyyət digər dillər üçün çox da xarakterik deyildir.

Türk dillərində *baş, kəllə, kafa, ağız, dil, diş, çiyin, omuz, kürək, göz, qulaq, əl, ayaq, daban, burun* və s. somatik vahidlər reduplikasiyon frazeologizmlərin yanarında yaxından iştirak edir.

Türk dillərində işlənən reduplikasiyon somatik frazeologizmləri iki qismə ayırmaq olar:

1) Eyni kökdən ibarət somatik vahidin təkrarı ilə yanarən reduplikasiyon somatik frazeoloji vahidlər;

2) İki müxtəlif somatik vahidin iştirakı ilə yanarən reduplikasiyon somatik frazeoloji vahidlər.

Birinci qrupa aid somatik frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilində əsasən, aşağıdakı somatik leksik vahidlərin köməyi ilə yanar; *ağız-ağza vermək, ayaq-ayağa vermək, baş-başa qalmaq* və s., Türkiyə türkcəsində: *ağız-ağıza vermek, avurdu-avurduna geçmek, kafa-kafaya vermek*, və s., türkmən dilində: *aqızdan-aqza keçmek, baş-başa, el-ele vermek* və s., qazax dilində: *auzı-auzına jukpadı, erni-ernine timedi, auzba auz ayıtdı* və s., qırğız dilində: *butu-butuna tiyböö, içi-içine jabışuu* və s., özbək dilində: *labi-labiqa teqmay, tişin-tişiqa koymaq* və s.

İkinci qrupa daxil olan reduplikasiyon somatik frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilində əsasən, aşağıdakı somatik leksik vahidlərin iştirakı ilə yanar; *ağız-burnunu turşutmaq, ayaqdan-dırnaqdan düşmək, baş-beynini aparmaq* və s., Türkiyə türkcəsində: *ağız-burun haşlanmaq, baş-beyni kalmamak, baş-göz etmək* və s., türkmən dilində: *qöze-başa düşmək, göz-qulak bolmaq, qözli-başlı etmək* və s., qırğız dilində: *baş-ayaqın jıyuu, baş-köz boluu, kabak-kaşın karoo* və s., qazax dilində: *auzı-murnı kısıymay, ayak- kolu jenil, bas-köz boldı* və s.

Türk dillərində işlənən somatik frazeoloji vahidlərin müəyyən qismini müxtəlif mənə çalarlığına, yüksək ekspressivliyə və emosionallığa malik performativ frazeoloji vahidlər təşkil edir. Performativ somatik frazeoloji vahidlərə, əsasən, “alqış, andlar və dua, yalvarış, arzu, istək, dilək” və s., qarğış “qeyri-səmimi

münasibət, rədd etmə, uzaqlaşdırma” və s.məzmunlu, eyni zamanda, etik – davranış qaydalarını əks etdirən somatik frazeoloji vahidlər daxildir.

Alqış səciyyəli somatik frazeoloji vahidlər. Bu tipli somatik frazeoloji vahidlər demək olar ki, bütün türk dillərində müşahidə olunur: alnın açıq, üzün ağ olsun, əlində, ovcunda qalsın(az), alnını xak açsın, alnın açıq bolsun (trk), auzına may, bas aman bolsun (qaz), qollarınq dard kormasin (öz) və s.

Qarğış səciyyəli somatik frazeoloji vahidlər. Qarğış səciyyəli somatik frazeoloji vahidlər də bir sıra türk dillərində müşahidə edilir:başın batsın, başına daş tökülsün(az),qolinqa çipqon çiqsin (öz);butınan borsık ötkir (qaz);

Etik-davranış səciyyəli somatik frazeoloji vahidlər. Bu tip somatik frazeoloji vahidlər də türk dillərində müşahidə olunur: baş üstə, göz üstə, göz üstə yerin var(az), baş üstündə yerin var, baş üstüne(tr), baş üstüne, baş üste (trk) və s.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslü *“Türk dillərində say komponentli somatik frazeologizmlər”* adlanır.

Türk dillərindəki somatik frazeoloji vahidlər həm məzmunca, həm də strukturca diqqəti cəlb edən nitq vahidləridir. Somatik frazeoloji vahidlərin yaranmasında digər nitq hissələri ilə bərabər,saylar da müəyyən rol oynayır. Frazeoloji vahidlərin tərkibində iştirak edən saylar haqqında Z.Q.Uraksin qeyd edir ki, *“bəzi saylar (ber, ike, dürt, biş, yete, utız, kırk, yetmeş, yöz, menq) frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edirlər. Bu saylar “az-çox” mənasında çıxış edir, və ya ümumiyyətlə, kəmiyyət bildirmirlər”*³⁴. Türk dillərində tərkibində saylar olan somatik frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Yalnız bir sayın iştirakı ilə formalaşan somatik frazeologizmlər: *bir ağızdan; iki dilli, iki üzli; dörd əllə yapışmaq, dörd əlli tutmaq* və s.

³⁴Ураксин,З.Г. Фраzeология башкирского языка. / З.Г.Ураксин. –М.:Наука, –1975, – с.86

2. İki müxtəlif sayın iştirakı ilə formalaşan somatik frazeologizmlər: *iki ayağını bir başmağa (dirəmək, soxmaq) təpmək; eki közi tört boldı* və s.

3. Sayın təkrarı ilə formalaşan somatik frazeologizmlər: *bir qulağından alır (girir), o biri qulağından verir (çıxarır); bir-birinin ətini yemək; bir əli yağda, bir əli balda olmaq* və s.

Birinci qrupa daxil olan somatik frazeologizmlərin tərkibində əsasən, bir, iki, dörd, beş, altı, yeddi və s. sayları iştirak edir.

Üçüncü fəslin üçüncü yarım fəslı “**Türk dillərində ortaq somatik frazeologizmlər**” adlanır.

Türk dillərində ümumi semantikaya malik, eyni leksik tərkib və sintaktik quruluşlu frazeoloji vahidlər də vardır. Bu qədim dövrlərdə türk xalqlarının ümumi tarixi yaxınlığı və dil eyniliyindən irəli gələn özəlikdir. Müasir türk dilləri üçün ümumi olan frazeoloji vahidlər əsasən, insanın bədən orqanlarının adlarının iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlərdir, yəni somatik frazeologizmlərdir. Düzdür, türk dillərində leksik tərkibcə və məzmunca eyni olan onlarla qeyri-somatik frazeologizmlər də mövcuddur.

Z.Q.Uraksin başqırd dilinin materialları əsasında həmin dilin frazeoloji vahidlərini leksik-semantik tərkibi və strukturuna görə digər türk dillərinin frazeologizmləri ilə müqayisə edərək iki qrupa bölür: “1) *bir- birindən uzaq düşmüş türk dilləri üçün ümumi olan frazeoloji vahidlər; 2) bir-birinə yaxın türk dillərində ümumi olan frazeoloji vahidlər*”³⁵.

Y.Ş.Xertek Tuva dilinin frazeoloji materialları əsasında türk dillərinin frazeoloji vahidləri arasında paralellər apararaq onları üç qrupa bölür: “1) Leksik tərkibcə və mənasına görə üst- üstə düşən identik frazeologizmlər; tuv. *Çüree akssınqa keer // qır. jüröqü oozuna tıqıl // tr. yüreqi aqzına gelmek*; 2) Mənaca eyni, lakin leksik tərkibinə görə fərqlənən frazeologizmlər; tuv. *Xol deri // qır. manday teri // tr. ayak teri*; 3) Mənaca müxtəlif, leksik tərkibcə eynilik təşkil edən frazeologizmlər; tuv. *Suq çürektiq* ‘tənbəl, yüngül ağıl’ // qır.

³⁵Ураксин,З.Г. Фразеология башкирского языка. / З.Г.Ураксин. –М.: Наука, –1975, – с.86

suu jürek ‘qorxaq’; tuv. *Kızıl but* ‘ayaqyalın’ // qır. *kızıl but* “subay”³⁶.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq türk dillərinin somatik frazeoloji vahidlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Müəyyən fonolojik, morfoloji fərqlərə baxmayaraq türk dillərində ortaqlıq olan somatik frazeoloji vahidlər;

2) Ayrıca götürülmüş hər bir türk dili üçün xarakterik olan somatik frazeoloji vahidlər;

Bizim fikrimizcə, birinci qrupa aid olan somatik frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədə uyğundur.

a) leksik tərkibcə və mənaca oxşar olan somatik frazeologizmlər; *aş karaktıq* (tuv.), *aç köz* (qır.), *ac göz* (az.), *uzun dıldıq* (tuv.), *dili uzun* (az.), *dili ajiq* (tuv.), *tili açıq* (xak) *dili acı*, *açı dil* (az.), *aksı kara* (tuv.), *ağzı kara* (tr), *qulaq asmaq* (az.), *kulak asmaq* (qum), *qoloq osmoq* (öz.), *qulaq asmaq* (trk).

b) mənaca oxşar, lakin leksik tərkibinə görə qismən fərqlənən somatik frazeologizmlər; *bilek bolmaq* (qum), *bilek bolurqa* (q/bal), *əl tutmaq* (az.), *-kömək etmək*, *yardım etmək*, *dayaq olmaq*; *xol deri* (tuv), *manqday teri* (qır), *ayak teri* (tr), *alın təri* (az.), *yelkəqə meneü* (baş), *ensesine binmek* (tr), *boynuna minmək* (az.).

c) mənaca müxtəlif, lakin leksik tərkibinə görə oxşarlıq təşkil edən somatik frazeoloji vahidlər; *auuz açu* – *orucluqda iftar yeməyi*, *qızı nişanlamaq* (q/bal), *avuz açmaq* – *qızın nişanlanması* (qum), *ağız açmaq* – *xahiş etmək* (az.), *daş çürektiq* (ürək) – *qorxmaz* (tuv), *daş ürəkli* – *əzazil* (az.), *kızıl but* – *ayaqyalın* (tuv.), *kızıl but* – *subay* (qır) və s.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

1. Türk dillərinin somatik leksikası pratürkdən və ya ulu dildən etibarən ümumtürk dilinin lüğət fondunda özünə yer tuta bilmişdir. Somatik frazeoloji vahidlər isə ümumtürk dilinin tarixi inkişaf prosesi nəticəsində türk dillərinin həm şifahi xalq ədəbiyyatında, həm də yazılı ədəbi-bədii nümunələrdə gerçəkləşmişdir.

³⁶Хертек, Ш.Я. Фразеология современного тувинского языка. / Ш.Я.Хертек.– Кызыл,ТКИ, –1978, –с.76-78

Türk dillərinin əsas lüğət fonduna daxil olan somatik frazeoloji vahidlərin tarixi çox qədimdir və ümumtürk dilinin mövcud olduğu dövrdə təşəkkül etmiş və formalaşmışdır.

2. Somatik frazeoloji vahidlər həm müasir türk ədəbi dillərində, həm də canlı danışq dilində frazeologizmlərin ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Somatik rəngarənglik somatik frazeoloji vahidlərin də rəngarəngliyinə səbəb olur və somatik frazeoloji vahidlərin sadə qrammatik tərtibatı, xəlqliliyi, məzmununun aktuallığı, obrazlığı onların populyarlığına imkan yaradır.

3. Türk dillərinin somatik frazeoloji vahidlərini müqayisə edən zaman bu dillərdəki somatik frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi paralellik təşkil etdiyi halda, böyük əksəriyyəti paralellik təşkil etmir.

4. Türk dillərinin somatik leksikası frazeologizm yaratma intensivliyinə görə aktiv və passiv somatik leksika olmaqla iki qrupa bölünür. Somatik frazeoloji vahidlərin çox hissəsi xarici bədən üzvlərinin adlarını bildirən *ağız, baş, göz, əl, ayaq* və s. leksik vahidlərdən ibarət olanlardır.

5. Türk dillərinin somatik frazeoloji vahidləri tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə ismi somatik frazeoloji vahidlər və feili somatik frazeoloji vahidlər olmaqla iki yerə ayrılır. Türk dillərində ismi somatik frazeoloji vahidlərə nisbətən, feili somatik frazeoloji vahidlər üstünlük təşkil edir. Türk dillərində feili somatik frazeoloji vahidlər reduplikasiyon somatik frazeoloji vahidlər yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Türk dillərində reduplikasiyon somatik frazeoloji vahidlərin iki tipi mövcuddur.

6. Türk dillərində somatik frazeoloji vahidlərin az hissəsi performativ somatik frazeoloji vahidlərdir. Performativ somatik frazeoloji vahidlərə, əsasən, *alqış, andlar, dua və yalvarış, arzu, istək, dilək, qarğış, qeyri – səmimi münasibət, rədd etmə* və s. məzmunlu, eyni zamanda etik davranış qaydalarını özündə əks etdirən frazeoloji vahidlər daxildir.

7. Türk dillərində say komponentli somatik frazeoloji vahidlər üstünlük təşkil edir. Bu tip frazeoloji vahidlərin yaranmasında bir və iki sayları yüksək tezliyə malikdir. Dörd sayı orta tezliyə, beş, yeddi, on, qırx, min sayları aşağı tezliyə malikdir.

8. Türk dillərində heyvan və quşlara aid somatik leksik vahidlər də (qanad, quyruq, dimdik, buynuz, çinədan və s.) somatik frazeoloji vahidlərin yaranmasında yaxından iştirak edir. Eyni zamanda bu tipli somatik leksik vahidlər də reduplikasiyon somatik frazeoloji vahidlər yaradır.

9. Türk dillərində ərəb –fars dillərindən alınma (alkım, qəlb, gərdən,sər, dil, ləb, ciyər və s.) somatik leksik vahidlər də somatik frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edir. Bu tip frazeoloji vahidlər türk dillərinin frazeoloji bazasının müəyyən hissəsini təşkil edir.

10. Türk dillərində işlənən somatik leksik vahidlər frazeologizm yaratmada avtonomluq xüsusiyyətinə malikdir. Yəni bir türk dilində somatik leksik vahid frazeologizm yaratdığı halda, digər türk dilində frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak etmir. Azərbaycan dilində dirsək, kürək somatik leksik vahidləri frazeoloji vahidlər yaratdığı halda, qırğız və türkmən dillərində çıkanak (dirsək), pılçe (kürək) somatik leksik vahidləri frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak etmir.

Tədqiqat işi ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr yazılmışdır:

1. M.Kaşğarinin “Divanü lügət-it-türk” əsərinin somatik frazeologizm tərkibli atalar sözü və məsəllər. // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 05-07 may –Bakı: –2014, – s. 99-102.

2. M.Kaşğarinin “Divanü lügət-it-türk” əsərində somatik frazeoloji vahidlər. // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. (Ali məktəblər arası elmi məqalələr məcmuəsi), -Bakı: – 2014. №2, –s.18-28

3. Orxan-Yenisey yazı abidələrində somatik frazeologiya.Tağıyev oxuları (elmi məqalələr məcmuəsi) // – Bakı: – 2016, № 1. –s. 41-45.

4. Türk dillərində frazeoloji vahidlərin struktur problemi // . Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. (Ali məktəblər arası elmi məqalələr məcmuəsi),–Bakı:—2016. №2, –s.13-18.

5. Dədə Qorqud dastanlarında somatik frazeologizmlər. // Dil araştırmaları uluslararası hakemli dergi. –Ankara. Sayı 19. güz –2016. –s.176-187.

6. Somatic phrases with the component numerals in turkic languages summary. // Theoretical&Applied Science. Education and innovation. –Scranton, USA. –2016. –11(43). – Pp. 105-110

7. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiq tarixi. // ADU-nun elmi xəbərləri. – Bakı: cild 2 ,№ 1, –2017. –s. 66-72

8. Azərbaycan dilinin qeyri- verbal somatik frazeologiyası. // Tədqiqlər. (AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu), –Bakı: –2018, № 1, –s. 168-174.

9. Türk dillərində ortaq somatik frazeologizmlər. // Elmi xəbərlər. Gəncə Dövlət Universiteti.(Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası),–Cəncə: – 2018, № 3, –s. 64- 69.

10. İ.Nəsimi dilinin somatik leksikası və somatik frazeologiyası // “İmadəddin Nəsiminin poetik dili və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələləri” mövzusunda respublika elmi konfransı. (AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu), –Bakı: 29 noyabr, –2019. –s. 152 -157.

11. Отношение крылатых слов к фразеологии.// LIII Международная научно- практическая конференция. Научно-издательский центр « Актуальность.РФ». Москва:15 мая 2023, с.227-230.

12. К вопросу об отношении фразеологизмов к пословицам и поговоркам.// Язык,текст и культура: Проблемы лингвистики и изучения русского языка как иностранного. III Международная научно- практическая конференция,- Майкоп:8-9 июня 2023, с. 9-14.

Dissertasiyanın müdafiəsi 13 fevral 2024-cü il tarixində saat 11:00-da

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 10 yanvar 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.12.2023

Kağız formatı: 60x84 16\¹

Həcm: 37670

Tiraj: 100